

Emlékezet és intermedialitás

„Őrizz meg és emlékezz!” (Assmann, 1999, 30.)

” **A**z olvasás nyitottsága, a szétírás játéktere,¹ a kultúra tapasztalata valósul meg, amikor Kertész *Kaddis a meg nem született gyermekért* (2003) regényét és Visky András *Hosszú péntek*² (2006) című drámáját értelmezzük. A két mű egymásra vetítése és a befogadó tudatában megidézett inter- és pretextusok (pl. Mészöly: *Megbocsátás*, Krúdy: *A hídon*, József Attila- és Ady-versek stb.) igazolják, hogy minden esetben az egyén a kulturális háló részeként éli meg jelenét. Ezen viszonyulásmódot követem nyomon a regény és a színházi élmény, az adaptáció egymáshoz viszonyítása által.

A mű „*Olvasási szokásainkat bírálja fölül már tulajdonképpen a legelső oldalon, akkora erővel, hogy csak visszautasítani vagy valahogy vele menni lehet, nem számolva a következőkkel. Másképpen kell venni a lélegzetet, nagyon hamar légszomjjal küszködsz, bizony elszorul benned a lélek...*” (Visky, 2009, 319–320. 326.) – mindez az ismétlődések, a fúgaszerű szerkezet által valósul meg, ciklikussá téve a regény szerkezetét. A Kaddis én-elbeszélője saját életére reflektál ezen keretek között. Az önértelmezés alapján az írás mint emlékezés, az identitást teremtő és meghatározó tényezők, a szocializációt befolyásoló intézmények; a példát mutató tanító alakja és nem utolsó sorban az ima beszédhelyzete kerül előtérbe.

Az író-elbeszélő, B. szerző és olvasó egyszere: a „*mindent bevilágító éjszaka*” lehetőséget ad a hagyományhoz való viszonyulásra, házassága történetének értelmezésére, az identitás különböző tényezőinek tudatosítására, a múlt olvasására, de ugyanakkor az alkotás ideje, amikor kaddist, halotti imát³ mond a gyermekért, aki nem születhetett meg, így érthetővé téve azt, hogy mire vonatkozik a regény kezdőszava, a NEM.

¹ Visky András egyik beszélgetés során a közös írás játékteret generáló szerepére és ezen forma irodalmi hagyományára tér ki (KAF és Tompa Gábor „balkezesei”, illetve Visky András és Tompa Gábor négykezesei) – Erről bővebben: Visky András (2009, 23–294.)

² A kolozsvári Állami Magyar Színházban 2006. december 8-án volt az ősbemutatója Visky András *Hosszú péntek* című drámájának, amit Tompa Gábor rendezett színpadra. Részletek a színház weboldalán: <http://huntheater.ro/darab.php?eid=66&sa=0>.

³ „A kaddis (a héber-arámi szó jelentése: szent) imát sokan, tévesen gyászimádságnak tekintik, holott az egyértelműen Isten dicsőítéséről szól. A tévedés onnan ered, hogy a gyászolók is ezt szokták elmondani a zsinagógában. Valójában azonban a gyásszal sújtott hozzátartozók ezzel csupán azt szeretnék kifejezésre juttatni, hogy súlyos fájdalmuk ellenére sem veszítették el hitüket.” - www.zsido.hu/vallas/kaddis.htm

A tételszerű szó azonban nemcsak a feleségnek adott válasz, hanem Obláth doktor-nak⁴ is arra a kérdésére, hogy van-e gyereke.⁵ A válaszadás lehetőséget nyújt a jövődöbeli/jelenlegi/volt feleségével való kapcsolat elmondására és az önértelmezésre, amit a környezet felfogásmódja nagymértékben befolyásol.

A társadalom szterotípiáit tartjuk életben: „*De szép zsidó lány!*”⁶ – gondolta önkéntelenül B., a regény főhőse, aki egyébként a determinált lét tudatosítója („*egy kopasz nő ült a tükör előtt, piros pongyolában*”, „*Kopasz nő leszek a tükör előtt, piros pongyolában*”) és elutasítója.

Az identitásépítés folyamán asszimilálódni, illetve másképp gondolkodni lehet. Ha a milió befolyásának engedünk, akkor a diri szerepével azonosulhatunk, tovább éltetjük az alárendeltek, a megfélemlítettek társadalmát. Normaszzerűnek ezen magatartásmód tűnne, mert az embert szocializáló intézmények egyike, az iskola is az engedelmességre tanít. A regényben az iskolában tapasztalt szigorúság és az olykor megmagyarázhatatlan zsarnokiság, a koncentrációs táborok világának szabályaira készít fel. Azonban a szabályokat, az alá-fölrendeltséget életben tartó személy, az igazgató is áldozattá válik, sorsa a többi zsidóéval azonos. Alakja és élete a főhős és az olvasó szempontjából azért fontos, mert hozzá lehet viszonyítani a tanító magatartásmódját.

A tanító⁷ a megmagyarázhatatlan megtestesítője, kétszeresen lázadó a viselkedése. A szabad döntés gyakorlója, az imák, a hagyomány éltetője. A kegyelemre mutat rá abban a világban, ahol a dupla fejadag megkétszerezné a túlélés lehetőségét. A minden emberben meglévő önzőség tudatosul a „*De hát hogy képzelted?*” kérdése által, azonban a gyakorlatban a szeretet kerül kifejezésre. Így gesztusával B. létehez járul hozzá. Az önzetlenség megnyilvánulása ez, amit nem tanítanak az iskolában, hisz a versenyszellem az individuálisra épít. A tanító tehát önmaga pusztítója, példamutató, mely áldozat a vallásos hagyományból ismert. Cselekedetének B.-re gyakorolt hatása abban nyilvánul meg, hogy a róla szóló beszámolóban élteti, és ugyancsak a tanítónak köszönheti a későbbi feleséggel való megismerkedést.

A többiekhez származás szempontjából hasonló zsidó lány gondolkodásmódban eltér, mert nem a hencegés, a másik túlcitálása a vonzó számára, hanem a jóság,⁸ amiről a

⁴ Vö.: Visky András (2005)

⁵ A gyermek nem tulajdonként értelmezendő Selyem Zsuzsa szerint. Az elbeszélő számára lehetőség-jelent: „az én létem a te léted lehetőségeként szemlélve” – az ezen való elmélkedés teszi lehetővé a Kaddis megteremtését. – Részletesebben: Selyem Zsuzsa (2007, 150–183.)

⁶ E témával kapcsolatosan Paul Viriliot idézi Kulcsár Szabó Ernő: „az észlelés tanult dolog. [...] Az észlelés nyelv, amelyet a társadalom tanította módon kapunk. A különböző társadalmakban nem ugyanúgy lát az ember.” – (Kulcsár Szabó és Szirák, 2003, 10.)

⁷ „B.: És hagyjátok ezt abba végre/ hogy Auschwitzra nincs magyarázat/ hogy Auschwitz az irracionális az ésszel fel nem/ fogható erők szüleménye/ mert a rosszra mindig van ésszerű magyarázat/ amire tényleg nincs magyarázat/ az nem a rossz/ ellenkezőleg a jó.” (Visky: *Hosszú péntek*) – Lásd az előadás műsorfüzetét, amelyben a drámát is közölték.

⁸ A szereptávolítás oka Goffman szerint: „az egyén valójában nem a szerepet tagadja, hanem azt a virtuális én-t, amelyet a szerep mindenki számára tartalmaz, aki elfogadja.” Lásd: Goffman, E. (1981, 41.)

Kaddis B-je beszámol, és a dráma szöveggönyve is ezt emeli ki. B. sorsa így nagymértékben összefonódik a tanítóéval: a róla való beszéd és a döntései alapján. Saját létének értelmezése, a felvállalt NEM a másokhoz hasonló gondolkodásmód háritása.⁹ A nem vállalt apaszerep az autoritás elvének elutasítása, melynek gyakorlása a diri által éltetett, Auschwitz által megtapasztaltatott alá-fölérendeltség léte. Az elutasítás, a nem vállalt folytonosság lényegében tiltakozás a determináltság, a dobozok világa ellen, akárcsak a tanító jósága, ami az önzőség elleni lázadás.

A gyermek, mint folytonosságot, léte biztosító esély helyett B. az írást választja, ami másfajta teremtetést jelent. Az emlékezés által életben tartja a múltat, és a zsidó sors összetettségét (Koltai, 2002) mutatja meg, ami: egyrészt komplexus, iszony (a nagy parázna történetének megidézése, a zsidó hagyományokkal való szembesülés – metaforája a kopasz nő), kiszolgáltatottság (a koncentrációs táborok tapasztalata a hovatarozás miatt), másrészt a lehetőség (a tanító példája által) és szabad döntés („*az ember maga dönthessen a zsidósága felől*”) megfogalmazása. A döntés másságával, a határozottan felvállalt NEM-mel magyarázható feleségével való viszonya, aki a vele szemben működtetett sztereotípiát (zsidó) mellett jelenti a szépet, a triviálisat/naturalisztikusot, de a mitikusot is (a zöldeskék szőnyegen átkelő hölgy), a férfi és nő viszonyának beteljesedését. A feleség a gyermekek által (más férfival) látja a lét folytathatóságát, míg B. a tagadásban, az önértelmezésben. Ez vezet az ima beszédhelyzetének, a kaddisnak a megteremtéséhez. A fiktív beszéd által a saját életnek lesz története a jelentésadás során.

A színházi adaptáció⁹ is a jelentésadás/jelentésteremtés egy formája. A *Kaddis a Hosszú péntek* pretextusaként értelmezhető, ami az intermedialis kapcsolatok végiggondolását teszi lehetővé: az olvasás linearitásával szemben a színház egyidejűségét. A mediális közeg megváltozása a két mű másságát mutatja meg.

A két alkotás közti eltérés a színházi térrel magyarázható, ami több jelentéssel bír. A térbe zártság a barakk-dramaturgia megidézője (Visky, 2009, 11–18.). A nyomasztó érzés mellett a léttel való szembesülést fokozza. Az identitáskonfliktus a zárt térben valósul meg, ami a hagyomány megidézése, a sorsszerűség, a lét be/kiteljesedése, egyszerre jelölve a regényben feltűnő helyszíneket: az iskolát, a kék szőnyeget, Auschwitzot. Így jelentése összetettebb: egyrészt a rituálisra, másrészt – az írás alapján – a sorsszerűségre utal. Ezen élmény megteremtéséhez járul hozzá a regény ritmusának mozgássá való átminősülése a drámában. A regény esszéisztikus stílusát, a körmondatokat a drámában rövid kijelentések váltják fel, amelyeket a színpadi mozgás tesz hatásossá. Így a játék rítussá lesz: egyszerre jelenti a mitikusot és a jelen helyzetét. Az ismétlés pedig a múlt megélését teszi lehetővé a megjelenítés által (Assmann, 1999, 16.). Megteremtik a szereplők (9+1) azt a minimál-situációt, amely lehetővé teszi Isten nevének az említését, a megszólítást, a kaddis megfogalmazását. A kar és főszereplő párbeszéde (amely olykor szinkron cselekvés – pl. imádkozás, amikor csak B. belépésekor kezdődhet el a rítus –, máskor pedig az ellentét kifejezője: B. írása, az írógép hangjának fokozása a befele figyelésre, az emlékezésre utal, de párhuzamba állitha-

⁹ A feladatot az internet által a fórumokon megvalósítható továbbírással hozom kapcsolatba, mert a több szerző alkotói megnyilvánulása mellett a közösségteremtés is létrejön általa. – Részletesebben – Balogh Endre (2002, 123.)

tó a feleség próbálkozásával, aki az alkotó író öntörvényű világába szeretne betörni a maga vágyával. A feleség vágját a kar többi tagja erősíti fel) alapján bontakozik ki a sors értelmezése, de a regényhez viszonyítva jelentős eltérések vannak.

Középpontba kerül B. alkotó tevékenysége. Paradox szituáció, mert a szűk fülke zárt terében tapasztalja meg az önkifejezés szabadságát. A feleség azonban a kar tagjaként éli meg létét, ebből a pozícióból, a nőiség megmutatása, a csábítás kifejezése által igyekszik kapcsolatot teremteni B.-vel, sikertelenül. A tanítónak sincs kiemelt szerepe, a dirihez hasonlóan a kilencek egyike. A szeretet hangját csak hallani lehet, a tanító példázatát megmutató rész sötétben, felvillanó fények mellett valósul meg. Az arc elvesztésének, a személyesség eltűnésének vagyunk tanúi a maszkviselés által (Visky, 2009, 15.). Az általános emberi megmutatkozáshoz így a lágerpóker ironikussága és a kegyelem megnyilvánulása epizódjának, illetve az imának a magasztossága is hozzátartozik. A dráma tehát összetett esztétikai minőségűvé lesz (a regényhez hasonlóan), ami a nézőre tett hatást fokozza, egészen az utolsó jelenetig, amely alapján a megváltatlanság, a hosszú péntek tudata állandósul.

A fenti értelmezés e formáját 2013-ban nyerte el. Kolozsváron, az Alkalmazott filozófiai kutatások mesterképző hallgatójaként szakdolgozatomat *Emlékezés és kortárs irodalom* címmel írtam. Ezen dolgozat harmadik fejezete az Emlékezet és intermedialitás.

Az előzmények azonban magyartanári tevékenységemmel kapcsolatosak. A zilahi Sylvania Főgimnázium tanáraként 2007 és 2013 között irodalmi kört működtettem, amely alkalmakon kortárs szövegekkel foglalkoztunk. A tevékenységre délutáni időpontban került sor, a diákokkal közösen egyeztünk meg a részletekben. Körülbelül másfél órás tevékenységek voltak, de szükség esetén akár több is. És ha kolozsvári színházlátogatással kapcsoltuk össze, a délután nagy részét kitöltötte. Az irodalom iránt érdeklődők 2014 óta tehetséggondozó szakkörre járhatnak, amely intézményes keretek között jelenti ugyanazt, amit korábbi években az irodalmi kör.

Kertész regényét 2011. III. 22-én tárgyaltuk újra körülbelül három év után. A következő alkalommal (2011. IV. 12-én) a *Hosszú péntek* felvételét néztük meg, felelevenítve a színházi tapasztalatot, amelyben 2008. március 29-én részesültünk.

A tevékenységet kreatív írással¹⁰ vezettük fel. A regényből kiválasztott hét gondolatot kellett szövegbe írni oly módon, hogy minden jelenlevő két-két sort ad az egyes idézetekhez: egyet a kapott szöveg elé, egyet pedig utána. Az elkészült alkotások mutatják, hogy az irodalmi körösök az intertextusokat előszeretettel használják, beépítik korábban tárgyalt szövegek képeit (pl. Mészöly: Megbocsátás, Krúdy: A hídon, József Attila- és Ady-parafrázisokat stb.), és igyekeznek a szövegösszefüggés, a kohézió megteremtésére is. A feladat az írás szabadsága mellett arra hivatott felhívni a figyelmet, hogy az egyén minden megszólalása által kapcsolódik egy kontextushoz, ebben az esetben a beszéd/írás helyzetben résztvevőkhöz, személyesen pedig az előzetes tapasztalatokhoz, tudáshoz. Példaként olvassuk el az egyik közös alkotást:

¹⁰ A feladatot az internet által a fórumokon megvalósítható továbbírással hozom kapcsolatba, mert a több szerző alkotói megnyilvánulása mellett a közösségteremtés is létrejön általa. – Részletesebben – Balogh Endre (2002, 123.)

*Megérkeztem. S máris egy kérdéssel fogadtam magam:
Mocsok vagyok?
Ki ez a mocsok?
Ránézett...
Dühében enni készült, pedig nem kívánta.
A piros és kék vér ütemesen keveredett össze méhében, mint egy futurisztikus ízletes kávé.
Paradicsomleves evés közben rájöttem arra, hogy eddig
Minden nap
„**magánembernek születtem**”
azért, hogy
magamnak csak én legyek, önmagamat elemezzem, boncolgassam, szétszaggassam,
majd újból összerakjam a darabjaim.
az élet valójában az, hogy azt hisszük élünk, majd rájövünk, hogy mégsem és végül ki-
derül, tényleg...
...az élet kísérlet a létezésre.
a zsarnokoskodásra...
ÉGJEN EL MIND!
Ki nem téved szándékosan.
csak az haljon meg.*

Az írást felolvasás (a közösen készített alkotásoké) követte, mert fontosnak tartottam felhívni a figyelmet Kertész regényének másik sajátosságára: a mű ritmusára, a fúgaszerű ismétlődésre. Szóba került Paul Celan *Halálfúga* című alkotása, amit a 2007–2008-as tanévben tárgyaltunk és Beethoven zeneműve.

Az egyes szám első személy (a Kaddis én-elbeszélés) saját hangon való megszólaltatása után a mű elmélyültebb interpretációját valósítottuk meg, figyelve az írás szerepére; az identitást teremtő és meghatározó tényezőkre; egyén és közösség, a férfi és nő, szülő és gyermek kapcsolatára; a szocializációt befolyásoló intézményekre; a példát mutató tanító alakjára és nem utolsósorban az ima beszédhelyzetére.

A reflexiót ebben az esetben a színház mint médium felől valósítottuk meg, kérdőív segítségével:

- Milyen hatással volt rád a dráma? Mit emelnél ki a színpadi adaptációból? Miért?
- Milyen előzetes tudásra alapoztál a dráma értelmezésekor?

Irodalom

Dráma

Zene

Történelem

Egyéb (nevezd meg)

– Hogyan befolyásolta ez a tudás az értelemteremtés folyamatát a következőkkel kapcsolatosan:

Téma

Tér
Idő
Szereplők
Egyéb (nevezd meg)

A Kaddist a *Hosszú péntek* pretextusaként értelmeztük¹¹, ezért a kiadott kérdőív első-sorban a drámára kérdezett rá, mert a regényt amúgy is beépítették az interpretációba. A válaszok alapján elmondható, hogy a diákok tudatosították az intermedialis kapcsolatok fontosságát, azt, hogy az olvasás linearitásával szemben a színház az egyidejűséget jelenti. A mediális közeg megváltozása a két mű másságát mutatja meg.

Irodalom

Assmann, J. (1999): *A kulturális emlékezet*. Atlantisz Kiadó, Budapest.

Balogh Endre (2002): Interneti irodalom-irodalmi internet. In: Bengi László et alii (szerk.): *Kánon és olvasás*. Kultúra és közvetítés. I. Kötet, Fiala Írók Szövetsége, Budapest, 121–139.

Bodó Márta (2007): Egy kép-telen világ - Hosszú péntek vagy Kaddis a meg nem született gyermekért. *Látó*, március - <http://www.lato.ro/article.php/Egy-k%C3%A9p-telen-vil%C3%A1gHossz%C3%BA-p%C3%A9ntek-vagy-Kaddis-a-meg-nem-sz%C3%BCletett-gyermek%C3%A9rt/633/> (letöltés ideje: 2013. 06. 14.)

Goffman, E. (1981): *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Kertész Imre (2003): *Kaddis a meg nem született gyermekért*. Magvető Kiadó, Budapest.

Koltai Nelli (2002): A regény az élet igenlése. *Szombat*, dec. <http://www.szombat.org/archivum/h0212c.htm> (letöltés ideje: 2013. 06. 13.)

Kulcsár Szabó Ernő és Szirák Péter (2003) (szerk.): *Történelem, kultúra, medialitás*. Balassi Kiadó, Budapest.

Selyem Zsuzsa (2007): Egyetlen időm és a minyonok. Kertész Imre regényeiről. In: Uő: *Fehérek közt*. Vigilia Kiadó, Budapest, 150–183.

Selyem Zsuzsa (2007a): Négy hamisító, két elmebeteg és egyvalaki, akit saját apja zárattott be. In: Uő: *Fehérek közt*. Vigilia Kiadó, Budapest, 5–38.

Visky András (2005): Ki beszél? A Kaddis a meg nem született gyermekért mint dramaturgikus forma. *Jelenkor*, 1. szám. <http://jelenkor.net/main.php?disp=disp&ID=708> (letöltés ideje: 2013. 05. 31.)

Visky András (2009): *Megváltozhat-e az ember*. Komp-Press-Korunk, Kolozsvár.

¹¹ Visky András szerint az adaptáció, ami a fordításhoz hasonlítható, a szabad átdolgozáshoz, színre vitt hermeneutikai szituáció. E helyzet Grotowszki nyomán: a jelenben véghez vitt cselekvés. – Részletesebben – Visky András (2009, 41–55.) Bodó Márta véleménye az adaptáció fenti meghatározásától eltérő, mert: „a képi világ és e szöveg össze nem egyeztethető voltát érzékelttem” – Lásd: Bodó Márta (2007)